

- केनोपनिषद् -

उपनिषद् म्हणजे आचरणशास्त्र आहे. जीवनाचा प्रामुख्याने विचार करणारे आणि जीवनाचे प्रयोजन स्पष्ट करणारे ग्रंथ म्हणजे उपनिषदे आहेत. आदर्श जीवन जगून असताना येणारे संभाव्य अडथळे दूर करण्याचे उपायही यात अत्यंत श्रेष्ठ पध्दतीने सांगितले आहेत. परिपूर्ण मानव करून देण्याचा याचा उद्देश आहे. आपल्यासमोर मांडण्याचे महत्त्वपूर्ण काम उपनिषदे करतात. माणसाच्या प्रगतीमधील प्रमुख अडथळा कोणता असतो तर तो आहे अहंकार हा अहंकार कशाकशाचा असू शकतो, आणि त्यावर मात कशी करता येईल याविषयी सुंदर मार्गदर्शनी यात आहे. 'केन' शब्दाने प्रारंभ झाला आहे म्हणून हे केनोपनिषदा. सामवेदाच्या तळवकर ब्राह्मण शाखेचे हे उपनिषद आहे. याचे ४ खंड आहेत. पहिले दोन खंड पद्यात्मक तर पुढचे २ खंड गद्यात्मक आहेत. त्यात ईश्वराचे स्वरूप, त्याची उपासना आणि शमदमादि साधने सांगितली आहेत. आत्मज्ञान हे मानवी जीवनाचे सर्वोच्च ध्येय आहे हे पुढे मनावर ठसवले आहे. यातील गुरु शिष्य संवाद हा मनोरा आहे. काही ज्ञानी महात्म्यांच्या मते तर हा दोन व्यक्तींमधील संवाद नाहीच तर एकाच व्यक्तीच्या मनात लघुभाव व गुरुभाव असताना, त्यामधील हा संवाद असावा.

केवळ ३४ मंत्र असणारे हे लहानसे उपनिषद आहे. परंतु आशयगर्भ आहे. याचे वैशिष्ट्य म्हणजे यात दोन ज्ञानिपाठ आहेत आणि दुसरे वैशिष्ट्य म्हणजे आद्य शंकराचार्यांनी केवळ याच उपनिषदावर वाक्यभाष्य आणि पदभाष्य अशी दोन भाष्ये केली आहेत.

या उपनिषदाचा जैमिनीय किंवा ब्राह्मणोपनिषद अशी नावे आहेत. अनेकदा तात्विक चर्चा नीटशी समजात नाही, परंतु दृष्टांतांमुळे तो मुद्दा घटकन मनावर ठसतो. या उपनिषदातही रंजक अशी कथा आलेली आहे आणि त्यातून अहंकारावर प्रहार केला आहे.

पहिल्या खंडातील पहिल्या मंत्रामध्ये शिष्याने जिज्ञासु वृत्तीने प्रश्न विचारला आहे. चिंतनशील शिष्य विचारतो, "अमुक एक विषय पहा अशी डोक्यांना प्रेरणा कोण देतो? कानांना, वाणीला प्रेरित करणारा कोण आहे? प्राणांची नेमणूक या शरीरात नक्की कोणी केलेली? श्वासोच्छ्वास चालतो तो कुणाच्या प्रेरणेमुळे?"

विचारांचे सौष्ठव व्यक्त करणाऱ्या शिष्याच्या या प्रश्नामुळे गुरु प्रसन्न झाले आणि म्हणाले, "अरे ही ज्ञानेन्द्रिये किंवा कर्मेन्द्रिये जड आहेत. त्यांना स्वतःची अशी शक्ती नाही. मनाने प्रेरणा दिल्याखेरीज ती कार्यरत होत नाहीत, परंतु मनाला प्रेरणा देणारा प्राण आहे. आणि प्राणांना प्रेरणा मिळते ती चित् शक्तीमुळे! ते जे चैतन्य आहे जो कानांचा कान आहे, डोक्यांचा डोका आहे, वाणीची वाणी, मनाचे मन आणि प्राणांचा प्राण आहे."

गुरुजींनी दिलेल्या उतरामुळे शिष्याचे समाधान झाले. परंतु नवीनच प्रश्न उभा राहिला की डोक्यांना ज्याच्यामुळे शक्ती प्राप्त होते त्याला डोके पाहू शकत नाहीत, कान त्याचा आवाज ऐकू शकत नाहीत. वाणी त्याचे वर्णन करू शकत नाही. मन त्याची कल्पना करू शकत नाही कारण ते इंद्रियगोचर नाही.

बॅटरीमध्ये घातलेल्या सेल्समुळे प्रकाश पडतो. त्या प्रकाशामध्ये आपण सर्व काही पाहू शकतो. अगदी गडद अंधारामात एखादी वस्तू शोधू शकतो. परंतु त्या प्रकाशामुळे बॅटरीतील सेल्स मात्र पहाता येत नाहीत. तीच परिस्थिती इथे आहे. सर्व शरीराला चालवणारा, सर्व अवयवांना प्रेरणा देणारा मात्र लपलेला आहे. अशा त्या चैतन्याची उपासना करायची आहे. परंतु ते अव्यक्त, गूढ आहे, जे जे इंद्रियांनी अनुभवता येते ते काही स्रष्टा नव्हे, ते सर्वांहून आगेकडे आहे. ज्याची तू दृश्य स्वरूपात उपासना करतोस ते हे नाही. कारण चर्मचक्षुः, श्रोत्रांना, मनाला, प्राणांना मर्यादा आहेत

आणि ते ब्रह्म अमर्याद, असीम आहे. सांताने अनंतता कवकता येत नाही. एकदेशी वरु स्वदेशी वरुचा अनुभव घेऊ शकत नाही. मग त्याला ओळखायचे काय? साद ब्रह्म धाकायची कशी? आणि शोधणार तरी कुठे? ते नादब्रह्म अंकाराच्या सहाय्याने जाणता येते. अंकार हे त्या निर्गुण परब्रह्माचे ज्ञान करून घेण्याचे दार आहे. त्याच्या माध्यमातून ते अनुभवता येते. मात्र हे लक्षात घ्यायला हवे की अंकार म्हणजे काही पूर्णब्रह्म नसते. तर ब्रह्म हे त्याच्याही पलीकडे आहे.

गुरुंचे हे मौलिक वचन ऐकून शिष्याच्या चेहेऱ्यावरचे आव बदलले. त्याच्या प्रश्नांची उत्तरे मिळाली. समाधान झाले. मात्र गुरुंच्या ध्यानात हे येताच गुरु त्याच्या भ्रम दूर करतात. आणि म्हणतात की जो 'मला ब्रह्म कळले' असे म्हणतो त्याला काहीच समजलेले नसते आणि जो स्वतः ब्रह्मरूप होऊन जातो तो कधीच मी जाणले असे सांगायला जात नाही. कारण हा जो अनुभव आहे तो अर्थाचा आहे. जो कळले असे मानतो तो असून वेनातच चाचपडत असतो आणि जो तबतः ब्रह्माशी तदाकार होतो तो जन्ममरणाच्या फेऱ्यातून मुक्त होतो.

तिसऱ्या खंडामध्ये एक मनोवेधक कथा आली आहे. पूर्वापार देवदानवांचे युद्ध चालूच आहे. देव म्हणजे तेज, शौर्य, बुद्धी, शक्ती यांनी युक्त असलेला समूह, तर दानव म्हणजे स्वाधी, पापपुण्याची फिकिर न करणारे चढावदी लोक होत. त्यांच्याकडे शक्ती असते परंतु ती वापराण्याचा विवेक नसतो. सद्बुद्धी नसते. अशा या देवदानवांच्या युद्धामध्ये देवांचा विजय होतो. त्यानंतरचा हा प्रसंग आहे - वरुणः देवांचा जय झाला तर विश्वाचे भाले हेरिक्त या अपेक्षेने ब्रह्मच विजयी झाले होते. परंतु देवांना हे

ने सुखावले, व विजयोत्सव साजरा करू लागले. प्रत्येकजण स्वतःवरच खूश होता. आपापल्या पराक्रमाचे वर्णन करण्याची जणू चढाओढच लागली होती.

इतक्यात तिचे जवळच एक गूढ आकृति (यक्ष) प्रकट झाली. तेव्हा देवांनी आगिना 'ते काय आहे' याचा शोध घेण्यासाठी पाठवले. अहंकाराने पुशारलेला अग्नी तानडीने तिचे गेला. तेव्हा त्या यक्षाने आगिना त्याची ओळख विचारली. आपल्याला ओळखत नाही अला हा कोण आहे? या विचाराने आगिना खेद झाला परंतु, नरीही मोठ्या तोंडीने त्याने सांगितले की या विश्वातील कोणतीही गोष्ट मी भस्मसात करू शकतो. हे ऐकताच यक्षाने त्याच्या समोर गावताची काडी काडी टाकली व ती जाळण्यास सांगितले. परंतु काय आश्चर्य! आग्निने आपले सर्व सक्त वापरूनसुद्धा त्याला ती कुळक अग्नी गावताची काडी जाळता आली नाही, तेव्हा निराश होऊन तो परत आला व त्या यक्षाला जाणवता आपण असमर्थ ठरल्याचे त्याने कळूळ केले. यामेवर देवांनी वायुला तसाच आदेश दिला. त्यानेही यक्षापाशी जाताच कोणतीही वस्तु उडवून लाव्याचे आपले सामर्थ्य वर्णन केले. मानरिस्ता म्हणून स्वताची ओळख करून दिली. पुन्हा यक्षाने वायुसमोर गावताची काडी ठेवली. आणि ती उडवण्यास सांगितले. परंतु सर्व शक्तीनिशि प्रयत्न करूनसुद्धा वायुला ती काडी तसूभर सुद्धा हलवता आली नाही. शेवटी तोही हताश होऊन परत आला. आग्नि व वायू हे दोघेही यक्षाला जाणू शकत नाहीत तेव्हा देवांनी देवज्ञाला पाठवले. तो यक्षाजवळ जाताच ते यक्ष औत्थान पावले, अदृश्य झाले.

याचे इंद्राला वाईट वाटले. आग्नि-वायूशी ते यक्ष बोलले तरी, मला तर त्याने दर्शन देखील दिक नाही. असा दिव्ज मनाने विचार करून करत तो तिचेच खांबळ इतक्यात तिचे अनिशय सुंदर, तेजस्वी अशी स्त्री प्रकट झाली. ती हेमवती उमा होती. आत्मिक तेजाने देदीप्यमान अशी

ती स्त्री म्हणजे साक्षात ब्रह्मविद्या होती. इंद्राने तिचे चरण धरले. व ते यक्ष नेमके काय होते याविषयी त्रश्रु कोला तेव्हा ती म्हणाली, "अरे, ते ब्रह्म होते." त्या ब्रह्माने तुम्हाला शक्ती दिली म्हणून तर तुम्ही विजयी झालात. तो विजय खरं तर ब्रह्माचाच होता. तो तुम्ही तुमचा समजलात. ब्रह्म हे खरं तर इंद्रियातीत आहे. ती ऊर्जा, शक्ती आहे परंतु ती दिसत नाही. केवळ कार्यावरून ती जाणता येते. ब्रह्मज्ञान हे गहम आहे. ते प्राप्त करण्यासाठी एक क्षणदेखीक प्रेमा आहे. मात्र त्यासाठी पात्रता मिळव्यासाठी साधना आवश्यक आहे. पात्रता मिळव्यानंतर प्रत्यक्ष ज्ञान होण्यासाठी फारसा वेळ लागत नाही.

हैमवती उमेचा उपदेश ऐकून इंद्राचा अहंकार गेला. तो ब्रह्मज्ञानासाठी पात्र ठरला. तेव्हा देवीने त्याला ब्रह्मविद्या दिली.

व्यवहारातही आपण पहातो की एखादा व्यूष बुद्धिमान असतो, एखादी स्वरूपसंपन्न असते. कुणाका कडेचे वरदान असते कुणाका चानुर्ये! कुणी बळवेडू असतो तर कुणी प्रतिभावान्! एकाच अस्मिदकाची सर्व मुक्ते सारखीच नसतात. प्रत्येकामध्ये कला, गुण, चानुर्येचे प्रमाण कमी जास्त असते. असे का बरे होत असले? समर्थ रामदास स्वामींनी याचे अनिशय समर्पिक उत्तर दिले आहे. ते म्हणतात - देणे ईश्वराचे!

हे सर्व जाणून माणसाने नम्र व्हायला हवे. माझ्याकडे जी कला, जी गुण, जे चानुर्य आहे ती परमेश्वराची देणगी आहे. त्यात माझे कर्तृत्व काहीही नाही. त्यांनी माझ्यासाठी जे कार्य योजले आहे, त्याचा विचार करून विनयाने जे कार्य पूर्णत्वाला न्यायला हवे, इतरांना तुच्छ न करवता त्यांच्यातील गुणांचा गौरव करायला हवा. आणि तबरोबरच असे सर्वत्र घडते तर हे निष्च आनंदमय व्हायला वेळ लागणार नाही. सर्वांकडे केवळ आनंदच शकून राहिले.